

De realiteit van de alledaagse strafrechtspleging

Stijn Franken

In 1958 publiceerde Rijkssen de door hem verzamelde *Meningen van gedetineerden*.¹ De vaak prozaïsch geformuleerde kritiek van verdachten en veroordeelden over ongeveer alle aspecten van de strafrechtspleging en de daarbij betrokken functionarissen, veroorzaakte de nodige beroering. Kelk heeft erop gewezen dat de grote betekenis van dit boek schuilt in de confrontatie van degenen die beroepshalve bij de opsporing, vervolging, berechting en tenuitvoerlegging zijn betrokken met die subjectieve visie van gedetineerden.² Ook als die meningen niet in alle opzichten op harde feiten zijn gebaseerd of representatief zijn, kan aan de ervaringen van degenen die met de strafrechtspleging in aanraking zijn geweest betekenis worden toegekend. Zij kunnen de aanleiding zijn voor een bezinning op de wijze waarop de aan het straf(proces)recht ten grondslag liggende ideeën en de neerslag daarvan in wet en rechtspraak van de Hoge Raad vorm krijgen in de dagelijkse praktijk. Mooij zou dat prudentie kunnen noemen: het openstaan voor de ervaring en het duiden ervan met gevoel voor de verhoudingen.³

Verschraling binnen de strafrechtspleging

Vijftig jaar later is het werk van Rijkssen in bescheiden omvang herhaald, door meningen van gedetineerden te peilen over (louter) hun verblijf in een penitentiaire inrichting.⁴ Hoewel zeker verschillen zijn aan te wijzen, blijken de aard en de inhoud van de klachten over de detentie – in ieder geval op abstract niveau – in een halve eeuw niet erg te zijn veranderd. In de woordkeuze van gedetineerden weerspiegelt zich ongetwijfeld het verloop der tijden, maar de hedendaagse meningen kunnen moeilijk worden beschouwd als de uitdrukking van een duidelijke verbetering van essentiële onderdelen van het verblijf in detentie. Een gedetineerde uit de penitentiaire inrichting voor vrouwen in Nieuwersluis heeft haar kritiek op de medische verzorging bijvoorbeeld scherp onder woorden gebracht:

- 1 Rijkssen, 1958.
- 2 Kelk, 1978.
- 3 Mooij, 2009, p. 5.
- 4 Moerings et al., 2008.

‘De fucking medische dienst. Sorry voor mijn taalgebruik. Maar zijn die mensen wel echt dokters of niet. Heb je hoofdpijn paracetamol. Heb je rugpijn paracetamol. Heb je buikpijn paracetamol en zo kan ik blijven schrijven. (...) Sta ik op het punt dood te vallen zullen ze me nog paracetamol geven echt waar.’⁵

Het is de particuliere mening van een gedetineerde die uitdrukking geeft aan haar indruk dat zij voor de medische dienst niet meer dan een nummer is en dat haar klachten niet serieus worden genomen. Ook als die subjectieve beleving niet ondubbelzinnig door feiten kan worden geschraagd of niet representatief zou zijn,⁶ verdient zij het om serieus te worden genomen. Haar verontwaardiging – die scherp contrasteert met het populaire, stereotiepe beeld van de Nederlandse gevangenis als een luxe hotel – is volgens mij herkenbaar voor degenen met ervaring in de penitentiaire praktijk. Zij sluit aan op zorgen over de versobering van het gevangeniswezen die bijvoorbeeld ook bij medewerkers van penitentiaire inrichtingen en bij leden van commissies van toezicht bestaan. Op resocialisatie gerichte voorzieningen zijn nog maar beperkt beschikbaar, het programma is vergaand uitgekleed en het persoonlijk contact tussen gedetineerde en bewaarder wordt teruggedrongen door een toenemend gebruik van elektronische hulpmiddelen. Het is niet goed als het systeem uit het oog verliest dat in de strafrechtspleging de mens centraal staat. Het is niet goed dat systemen belangrijker zijn dan de mensen waar het om gaat.

Dat is niet alleen een gevaar dat bij de tenuitvoerlegging van strafrechtelijke sancties dreigt. Op alle terreinen van de strafrechtspleging treedt, zo is mijn ervaring, een verschraling op die uiteindelijk de legitimiteit van de strafrechtspleging kan aantasten. Dat is een sombere boodschap, althans voor degenen die het belangrijk vinden dat verdachten en veroordeelden in de strafrechtspleging tot hun recht kunnen komen en dat dus aandacht bestaat voor hun visie of interpretatie van de werkelijkheid. Het perspectief van de verdachte of de veroordeelde, of – in de woorden van Mooij – diens psychische realiteit:⁷ veel ruimte voor zijn of haar subjectieve oordeel of beleving lijkt niet of niet meer beschikbaar te zijn. Een empirische onderbouwing van deze stelling kan ik niet geven. Ik volsta met impressies, die aan de praktijk zijn ontleend, en met een voorzichtige duiding van enkele ontwikkelingen in het straf(proces)recht.

Focus op productiviteit

Een in belang toenemende factor in de dagelijkse praktijk van de strafrechtspleging is de financiering van de werkzaamheden van degenen die daarbij professioneel zijn betrokken. De raadsman die aan een verdachte wordt toegevoegd,

krijgt in beginsel een vast bedrag per zaak. Hoe meer tijd hij aan een zaak besteedt, hoe minder de raadsman dus verdient. Hij kan weliswaar in zaken die feitelijk of juridisch complex zijn een aanvraag indienen voor vergoeding van de uren die uitgaan boven de forfaitair vastgestelde norm, maar dergelijke verzoeken worden beoordeeld aan de hand van criteria die primair zijn gericht op kostenbesparing en niet op rechtsbijstand die op de persoon van de verdachte toegespit is en dus optimaal is. Van een advocaat wordt bijvoorbeeld verwacht dat hij drie dossierpagina's per minuut leest, terwijl factoren die verband houden met de persoon (lijkheid) van de verdachte – zoals diens maatschappelijke of culturele achtergrond of de aanwezigheid van een psychische stoornis – uitdrukkelijk niet kunnen leiden tot de toekenning van een hogere vergoeding. Dat is niet echt een goede stimulans voor bijvoorbeeld een extra bezoek door de advocaat aan een cliënt die het zwaar heeft in detentie en een beetje aandacht goed kan gebruiken.

Geld bepaalt ook de werkzaamheden van de reclassering. Reclasseringmedewerkers brengen rapporten uit, waarin een beeld van de verdachte wordt geschetst, de achtergronden van het delict worden belicht en in de regel een advies wordt gegeven over de op te leggen sanctie. Daarnaast is de reclassering verantwoordelijk voor het toezicht op een aantal strafrechtelijke interventies, bijvoorbeeld de leerstraffen, die gericht zijn op gedragsbeïnvloeding. Een recent onderzoek heeft nog eens laten zien dat de strafrechter bij de beslissing over de op te leggen sanctie in sterke mate pleegt te leunen op een voorstel daartoe in een reclasseringrapport.⁸ Er doen zich in dat opzicht verschillende problemen voor, die uiteindelijk met beperkte capaciteit en dus met geld te maken hebben. De verdachte of zijn raadsman kan bijvoorbeeld niet meer zelf aan de reclassering vragen een rapport uit te brengen. Het concrete gevolg daarvan is dat de verdediging wordt beperkt in haar mogelijkheden om via een reclasseringrapport aandacht te vragen voor de persoon van de verdachte en aldus invloed uit te oefenen op de strafoplegging. Daar komt bij dat sommige rechtbanken toezeggen niet buiten de reclassering om – dus zonder een daartoe strekkend advies – een sanctie op te leggen die inschakeling van de reclassering meebrengt. Het lijkt er dan strafzaak veel op dat niet de rechter maar de reclassering de uitkomst van een strafzaak dicteert. Een medewerker van de reclassering heeft dat aldus verwoord:⁹

‘Op managementniveau zijn er strenge afspraken met de rechterlijke macht. We willen geen cadeautjes. Daar houden de rechters zich ook aan. Soms wordt er toch een toezicht opgelegd buiten een advies om, maar dat kan dan meestal nog worden teruggedraaid.’

Wanneer de instantie die van oudsher was belast met het verlenen van hulp en steun aan verdachten en veroordeelden, zich laaft aan het managementdiscours

5 Moerings et al., 2008, p. 35.

6 Moerings et al., 2008, p. 121, wijzen er overigens op dat juist de meningen over de medische dienst vaak uitgesproken negatief zijn.

7 Mooij, 2006.

8 Boone et al., 2009.

9 Boone et al., 2009, p. 51.

en mensen afschildert als ongewenste cadeautjes, is er reden tot zorg. Medewerkers van de reclassering zitten er bovendien niet op te wachten om ter terechtzitting een toelichting op een reclasseringrapport te geven, want:

‘Vroeger ging de reclassering altijd naar zittingen, maar dit is wegbezuinigd, het kost immers veel tijd. Een zitting bijwonen is geen product, dus je kunt het niet wegschrijven in het cliënt-volgsysteem.’¹⁰

De focus op productiviteit is eveneens in de rechtspraak herkenbaar. Rechters worden niet afgerekend op de kwaliteit van hun werk, maar op het aantal beslissingen dat zij nemen. Die zogenoemde outputfinanciering draagt ongetwijfeld bij aan een vlotte afloop van strafzaken, maar kan ook wel eens ten koste gaan van aandacht voor de persoon van de verdachte. Het valt niet mee om in een raadmierzitting over de voortzetting van de voorlopige hechtenis, waarvoor in sommige arrondissementen vijf minuten wordt uitgetrokken, uitvoerig te spreken over persoonlijke omstandigheden die aanleiding zouden kunnen geven tot (bijvoorbeeld) een schorsing van het voorarrest.

Beeldvorming in de strafrechtspraktijk

Nu is de stijl van procederen in Nederland toch al buitengewoon efficiënt. In het onderzoek wordt een dossier samengesteld, dat veelal een bepalende invloed heeft op de uitkomst van de strafzaak. De rechtspraak van de Hoge Raad heeft daarvoor de nodige ruimte gecreëerd.¹¹ De rechter heeft dat dossier voor aanvang van het onderzoek ter terechtzitting bestudeerd en zich op basis daarvan een beeld gevormd: van de feiten, van de toepasselijke rechtsregels, van de verdachte. De behandeling ter terechtzitting kan zich daardoor in de regel beperken tot een korte verificatie van en toelichting op het dossier en tot een uiteenzetting op basis van dat dossier van de standpunten van openbaar ministerie en verdediging. Het is niet ongebruikelijk dat een verdachte bij een zitting van de politierechter binnen een half uur te horen krijgt dat hij wordt veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes maanden. Juristen in Nederland vinden dat heel normaal.

Ongetwijfeld zullen vele rechters erin slagen de verdachte zelfs in zo'n kort tijdsbestek tot zijn recht te laten komen en een beslissing te nemen die – ook als het standpunt van de verdachte niet wordt overgenomen – wordt aanvaard omdat de verdachte serieus is genomen. Maar regelmatig ontbreekt het gewoon aan oprechte interesse. Te vaak staat de rechter niet meer open voor correcties op de papieren werkelijkheid. Indrukken die op basis van het dossier worden opgedaan, laten zich nu eenmaal moeilijk ongedaan maken. Een beeld dat van de verdachte is geschetst, pleegt zich te nestelen in het hoofd. Het is niet ge-

¹⁰ Boone et al., 2009, p. 49.

¹¹ HR 20 december 1926, NJ 1927, 85.

makkelijk daarvan los te komen, ook niet voor rechters die worden geacht een onafhankelijk oordeel te vellen. Dat probleem is alleen maar groter in zaken die publicitaire aandacht trekken: de indruk van een verdachte die na lezing van het dossier ontstaat, wordt gekleurd of versterkt door sfeerbeelden in en uit de media. Dat kan soms positief voor de verdachte of veroordeelde uitpakken. De invloed die bijvoorbeeld de talloze uitzendingen van het programma van Peter R. de Vries hebben gehad op de bekende Puttense moordzaak, kan volgens mij nauwelijks worden onderschat. In dat programma werd steeds weer opnieuw betoogd dat twee mannen ten onrechte waren veroordeeld. Het lijkt me geen gewaagde uitspraak dat de publieke druk die het gevolg was van die consequent uitgedragen boodschap een bijdrage heeft geleverd aan de bereidheid van de Hoge Raad die veroordeling te herzien.¹²

Publiciteit kan ook negatief uitpakken voor de verdachte. De voorbeelden liggen voor het oprapen, en worden hier niet besproken. Ik volsta met de constatering dat massieve media-aandacht voor de verdachte en diens strafzaak een bedreiging kan zijn voor het recht op een eerlijk proces en voor het recht op een behandeling door een rechter die niet vooringenomen is. In de Nederlandse verhoudingen pleegt dan de bezwering te worden uitgesproken dat de professionele rechter uit hoofde van zijn aanstelling wordt geacht te komen tot een onpartijdig en onafhankelijk oordeel, en dus bestand is tegen mediageweld en maatschappelijke druk. Die bezwering overtuigt niet altijd, en in ieder geval niet in die zaken waarin de publiciteit een dusdanige omvang en intensiteit heeft gekend dat het voor de rechter een welhaast onmogelijke opgave is zich aan de gevolgen daarvan voor zijn beslissing te onttrekken.¹³ Dan dreigt de beeldvorming de uitkomst te dicteren, ook als die niet overeenstemt met de feiten.

Individualiserende benadering

Beelden spelen natuurlijk bij uitstek ook een rol in de forensische psychiatrie en psychologie. Op dat terrein heeft Mooij bij voortdurend gewaarschuwd voor een verschraving van de werkelijkheid die het gevolg kan zijn van een eenzijdige nadruk op de medische of natuurwetenschappelijke oriëntatie. In dat perspectief worden klachten getransformeerd tot symptomen die op hun beurt kunnen worden samengevoegd tot een ziektebeeld. De hedendaagse psychiatrie is, wat men zou kunnen noemen, een empiristische wetenschap in die zin dat die symptomen en ziektebeelden na observaties en onderzoek zijn gestandaardiseerd en geclassificeerd. Dat heeft zonder meer voordelen, bijvoorbeeld in termen van uniformiteit. Maar er is aan dat empirische perspectief ook een risico verbonden:

¹² HR 26 juni 2001, NJ 2001, 564.

¹³ Zie voor het juridische kader van dit probleem, Van Lent, 2008, met name p. 211-219.

‘Tegelijkertijd wordt, negatief, de klager getransformeerd tot drager of substraat van een ziekte en wordt de subjectiviteit van de klager als klager, diens psychische realiteit buitengesloten.’¹⁴

Daarom heeft Mooij het belang van de psychiatrie als geesteswetenschap – met een individualiserende, interpretatieve, hermeneutische benadering – benadrukt. In strafzaken zou die benadering vanzelfsprekend moeten zijn, omdat het gedragskundig onderzoek in strafzaken zich uiteindelijk concentreert op de mogelijke relatie tussen een strafbaar feit en een eventuele stoomis bij deze individuele verdachte. Een rubricerende vorm van diagnostiek, waarbij aansluiting wordt gezocht bij het classificatieselsel DSM-IV, is daarom niet voldoende: de aanwezigheid van een stoomis bij de verdachte zegt nog niets over het verband tussen stoomis en een delict en dus ook niet over de aard en de mate van zo’n relatie.¹⁵

De persoon van de dader

Pompe sprak meer dan 80 jaar geleden in zijn oratie de volgende woorden uit:

‘De persoon van de dader moet gekend worden zowel in de eigenschappen, die hij met zijn medemensen gemeen heeft, als in zijn bijzondere individualiteit.’¹⁶

Dat is een ambitieuze doelstelling, die vaak te hoog gegrepen zal zijn. De problemen liggen immers voor het oprapen. Soms loopt men tegen praktische grenzen aan die met geld en capaciteitsproblemen te maken hebben, soms nodigt het systeem niet uit tot werkelijke aandacht voor de beleving van direct betrokkenen en soms is het moeilijk los te komen van beelden die worden gecreëerd. Bovendien wil een verdachte zich soms niet laten kennen, zodat het feitelijk onmogelijk is recht te doen aan zijn beleving of individualiteit. De verdachte doet bijvoorbeeld een beroep op zijn zwijgrecht of weigert medewerking aan een persoonlijkheidsonderzoek. Daarvoor zal dan binnen de strafvorderlijke kaders respect moeten worden opgebracht.

De problemen die hiervoor zijn signaleerd, beperken in toenemende mate de ruimte recht te doen aan het perspectief van de verdachte of de veroordeelde. Op hoofdlijnen lijkt mij dat een ervaring te zijn die niet is beperkt tot een bepaalde beroepsgroep, en wordt gedeeld door menigeen die professioneel bij de praktijk van de strafrechtspleging is betrokken. De meningen lopen echter uiteen, als het gaat om de vraag of die praktijk tot misslagen en tot een aantasting van de legitimiteit van de strafrechtspraak leidt. Mijn indruk is dat menig juridisch professional zich zo verbonden voelt met het systeem dat kritiek al

¹⁴ Mooij 2006, p. 26-27.

¹⁵ Koenraadt, 2008.

¹⁶ Pompe, 2008, p. 22.

snel wordt beschouwd als een persoonlijke aanval, waartegen men zich met alle mogelijke middelen kan verdedigen. Juristen zijn er bijvoorbeeld zeer bedreven in geraakt de kritiek van andere wetenschappers zuchtend naast zich neer te leggen, met het argument dat die criticiasters niet precies weten hoe het in de strafrechtspleging werkt.¹⁷

Daardoor ontstaat in de buitenwereld al snel de indruk van arrogantie. Als beelden in de strafrechtspleging hardnekkig kunnen zijn, dan kan dat ook gelden voor beelden over de strafrechtspraak. Alleen al daarom lijkt die defensieve houding mij niet erg zinvol. En ook overigens zou enige bescheidenheid over de prestaties van de strafrechtspleging de professional niet alleen sieren, maar daadwerkelijk kunnen bijdragen aan de legitimiteit van de strafrechtspleging. Inzicht in en erkenning van de feilbaarheid van (juridische) oordelen versterken op den duur het vertrouwen van de samenleving meer dan een krampachtig geloof in de zegeningen van het systeem. Bescheidenheid kan bovendien bijdragen aan een strafrechtspleging, waarin ruimte ontstaat voor empathie en voor aandacht voor de mens die in dat systeem wordt betrokken.¹⁸ Dat is geen achterhaald concept, maar juist in tegenwoordige tijden uiterst actueel als tegenwicht tegen allerlei maatschappelijke en strafrechtelijke ontwikkelingen. Precies daar liggen volgens mij de grote verdiensten van Antoine Mooij voor het strafrecht. Zijn werk op dat terrein staat in het teken van de nuance in het gedragskundig onderzoek en van het leggen van verbanden tussen psychiatrie en recht. Hij draagt, door het innerlijke op de voorgrond te zetten en te waarshuwen voor de gevolgen van een louter op uitwendige facetten georiënteerde strafrechtspraak bij aan een strafrechtspleging waarin de verdachte meer is dan een stoomis of een gevaar en waar ruimte bestaat voor diens beleving en perspectief. De overtuigende en bescheiden wijze waarop hij daaraan in wetenschap en praktisch vorm heeft gegeven, strekt tot voorbeeld.

Literatuur

- Boone, M., A. Beijer, A.A. Franken & C. Kelk, *De tenuitvoerlegging van sancties: maatwerk door de rechter?* Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009.
- Buruma, Y., *Over menselijkheid in het strafrecht*, in: A.A. Franken, M. de Langen en M. Moerings (red.), *Constante waarden. Liber amicorum prof. mr. Constantijn Kelk*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, p. 71-80.
- Franken, A.A., *De vergeten verdachte.. Delikt & Delinkwent*, 38 (2008) 6, p. 569-577.
- Kelk, C., R. Rijkse, pionier in de penitentiaire ontwikkeling, *Delikt & Delinkwent* (1978) p. 501-507.
- Koenraadt, F., *De centrale positie van grensgevallen*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, oratie UU.

¹⁷ Die benadering is bijvoorbeeld herkenbaar in Loth, 2009.

¹⁸ Vergelijk Buruma, 2008, p. 71-80.

- Lent, L. van, *Externe openbaarheid in het strafproces*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, diss UU.
- Loth, M., 'Slapende rechters' of 'dwalende deskundigen?', *Nederlands Juristenblad* (2009) p. 1142-1147.
- Moerings, M., M. Boone & A.A. Franken, *Meningen van gedetineerden – Vijftig jaar later*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008.
- Mooij, A., *Prudentie en evidentie*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, afscheidsrede UU.
- Mooij, A.W.M., *De psychische realiteit. Psychiatrie als geesteswetenschap* (3e druk), Amsterdam: Boom 2006.
- Pompe, W., De persoon des daders in het strafrecht (oratie UU), in: *Gedachten van Willem Pompe over de mens in het strafrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008.
- Rijksen, R., *Meningen van gedetineerden over de strafrechtspleging*, Assen: Van Gorcum 1958.